

18–19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum

Vefa Kurban

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da işgalcilerin saldırılarından ve feodal çatışmalardan zarar görmemiş şehir hiç yoktu. Bu durum şehirlerdeki nüfusun yapısını da olumsuz yönde etkilemişti.¹

18. yüzyılın ikinci yarısında şehir nüfusunun sosyal yapısı hakkında belirli bir düşünceye varmak için elimizde güvenilir kaynak az sayıdadır. Fakat arşivlerde birkaç Azerbaycan şehrinin 19. yüzyılın başlarına ait nüfusunun sosyal yapısı hakkında bilgiler vardır. Kuşkusuz, 19. yüzyılda şehir nüfuslarının sosyal yapısında 18. yüzyılın ikinci yarısına nazaran bazı değişiklikler olmuştur. Fakat geçen zamanın fazla olmaması nedeniyle bu değişikliklerin esaslı değişiklikler olamayacağını düşünebiliriz. Bir ihtimal olarak, 19. yüzyılın başlarında şehir nüfusunun sayısının bir az artmış olabileceğini, aynı zamanda Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali nedeniyle Acemistan'a kaçışlar sonucunda feodal soyluların sayısında azalma olabileceğini ve şehirlere Rus orduları ve memurlarının yerleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz.²

19. yüzyılın başlarına ait belgelerden birisi 1810 yılında General Repinin tarafından Bakû şehrinin nüfus yapısı hakkında hazırlanmıştır.

¹ ALİYEV F. M., Goroda i Gorodskaya Torgovlya v Azerbaydjane vo Vtoroy Polovine XVIII veka, Bakû, 1958.

² ALİYEV F. M., a.g.e.,1958

Bu belge hâlihazırda Moskova Devlet Askeri Tarih Arşivinde saklanmaktadır. Belgeye göre, şehrin nüfusunun sosyal yapısı 19. yüzyılın başlarında aşağıdaki şekilde idi:

Vergilerden Muaf Olanlar

1.Beyler	98
2.Din Adamları	202
3.Hizmetliler	43 (nüfus toplamındaki oranı %15,5)

Vergi Verenler

Çeşitli ustalar (terziler, kunduracılar, marangozlar vs)	409
1.Sandal ve kayık sahipleri	45
2.Vasıfsız ağır işçilikle uğraşanlar	322
3.Zanaatkârlar ve imalathanelerde çalışanlar	776 (1.2.3.4 toplamının nüfusa oranı %34,5)
4.Tüccar	395
5.Perakendeci tacirler, bunun gibi seyyah perakendeciler	366 (toplam ticaretle uğraşanlar 661 - %34)
6.Çiftçiler	277
7.Arabacılar	78 (6,7 toplamı 365, nüfusa oranı %16) ³

³ ORUCOV M.H. ve diğerleri, **Ortaçağ Şarkinde Şehirler ve Ticaret**, Bilimsel eserlerin toplusu, Bakû 1982.

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere, şehir nüfusunun %50-sinden fazlası zanaatkârlık ve ticaretle uğraşmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısında da Bakû şehrinin sosyal yapısı yaklaşık olarak böyle olmuştur. Çünkü daha sonraki tarihlere ait belgelerde hatta Çar döneminde bile, Bakû şehri nüfusunun sosyal yapısında dikkate değer değişikliklerin olmadığı belirtilmektedir. Bu belgeden 19. yüzyılın ortalarına doğru Bakû şehir nüfusunun yarısından fazlasının ticaret, zanaatkârlık ve hizmetlilikle uğraştığını görebilmekteyiz. Buradan da 19. yüzyılın başlarında şehir nüfus yapısının 18. yüzyılın ikinci yarısındakine göre çok az değiştiği sonucuna varılabilir.

Bakû'nün ticari açıdan uygun konumunu göz önünde bulundurarak şehirde ticaretle uğraşanların zanaatkârlıkla uğraşanlardan daha fazla olduğunu düşünebiliriz. Bu düşünce, sayı göstermemekle birlikte Bakû şehir nüfusunun çoğunluğunun ticaretle uğraştığını belirten seyyah J. Forster⁴'in yazılarıyla da desteklenmektedir.

Bakû'de ticaretin gelişmesine etki eden nedenlerden birisi de şehirde uygun bir ticaret limanının bulunmasıydı. Bunun yanı sıra Bakû'den kervan yolları da geçmekteydi. Fakat deniz ulaşımı yabancı ülke tüccarları için daha düşük maliyetlere yol açtığından bu dönemlerde şehirden geçen kervan yolları önemini kaybetmekteydi. Bazı durumlarda şehre gelen yabancı tüccarlar ülkedeki siyasi çarpışmalardan, eşkıya gruplarından ve yerel yöneticilerin aldıkları vergilerden kaçınmak için mallarını Bakûlü tüccarlara satarak geri dönebilmekteydiler. Yerli tüccarlar bu malları Kafkas ötesinin uç bölgelerine götürüp satarak ticarete kolay yoldan katılmış olmaktadır.⁵

⁴ 18.yüzyılda yaşamış İngiliz seyyah. Hindistan, Afganistan, Azerbaycan, İran ve Rusya'da bulunmuş. "Bengaliya'dan Petersburg'a Seyahat" adlı kitabın yazarı. 1784 yılında Bakû'de bulunan Forster, kayıtlarında petrol madenlerini, Surahani'da bulunan Ateşgah'ı, şehir savunma duvarlarını, insanların uğraşlarını, Multan vilayetinden gelen Hindistanlı tacirleri, Şirvan eyaletini, burada üretilen ipeği, Şamahı şehrini ve diğer bilgileri açıklamıştır., kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, IX, **Forster maddesi**, Bakû, 1986, s. 587.

⁵ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 2005, s. 152.

Bakû ticaretinin gelişmesinde petrol, safran ve tuzun da büyük önemi vardı.⁶

18. yüzyılın ikinci yarısında Şuşa'lılar ticaretle Bakû şehir nüfusuna nazaran daha az uğraşmaktaydılar. Bunun esas nedenlerinden birisi Şuşa'nın ticaret açısından uygun pozisyonda bulunmamasıydı. Şehir sarp kayalarla çevrili bir yükseklikte yerleşmekteydi. Bu yüksekliğe çıkışta sadece at arabaları değil, yayalar da zorluk çekmekteydiler. Şehir kalesinin tek kapısı vardı. Seyyah G. Keppel Şuşa'ya çıkmak için iki saatten fazla zaman harcadıklarını yazmaktadır. Ticaretin gelişmemesinin bir diğer nedeni de şehrin yeni yapılmış olması nedeniyle uluslararası çapta tanınmamasından kaynaklanmaktaydı. Tabii ki, bu şehir ahalisinin ticaretle hiç uğraşmadığı anlamına gelmez. Bazı kaynaklar Şuşa şehrinin Kafkas ötesinin bazı şehirleri ile ticaret yaptığını belirtmektedir. 1797 yılında Şuşa, Kacar Han tarafından işgal edilmiş ve buradan büyük miktarda haraç toplanmıştır.⁷

Şamahı'da ise nüfusun esas uğraş alanını ticaret ve zanaatkârlık oluşturmaktaydı. Seyyah M. Biberstein⁸ Şamahı'da pek çok tüccarın, özellikle ipek ticareti yapanların ve de çeşitli zanaatkârların olduğunu belirtmektedir. Fakat M. Biberstein, diğer seyyahlar gibi zanaatkâr ve tacirlerin şehir nüfusu içindeki oranı hakkında bilgi vermemektedir.⁹

“Kafkas” gazetesinin 1846 tarihli bir sayısında “Nuha” başlığı altında verilmiş bir makalede şehir nüfusundan 3.100 kişinin ticaretle uğraştığı belirtilmektedir.

⁶ ALLAHVERDİYEY ve diğerleri, a.g.e., s. 152.

⁷ ALLAHVERDİYEY ve diğerleri, a.g.e., s. 152.

⁸ M.F. BİBERSTEİN (1768-1826), Alman kökenlidir. Rusya'da harbi hizmette bulunmuştur. General V. Zubov'un Azerbaycan'a askeri yürüyüşünde (1796) onun yanında bulunmuştur. 1797 yılında Kafkasya'da ipekçilik üzere müfettiş tayin edilmiştir. İki yıl içerisinde Kafkasya'yı dolaşmış, onun iktisadiyatı ile ilgili bilgiler vermiştir. Onun araştırmaları “Hazar Denizi'nin sol sahilinde terek ve Kür nehirleri arasında yerleşen vilayetlerin tasviri”, ve “Kırım-Kafkasya'nın Florası” adlı eserleridir. Bu eserler Azerbaycan'ın flora ve faunasını öğrenmemiz açısından büyük önem taşımaktadır. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt II, **Biberstein Maddesi**, Bakû, 1978, s. 156.

⁹ ALLAHVERDİYEY ve diğerleri, a.g.e., s. 152.

Bu dönemde Nuha şehrinde yaklaşık 7.700 kişi yaşadığına göre, şehir nüfusunun %40'ının ticaretle uğraştığı sonucuna varabiliriz. Bu noktada bir hususa daha değinmemiz gerekmektedir. Diğer Yakın Doğu ülkelerinde olduğu gibi, ortaçağ'da Azerbaycan'da da zanaatkârlar aynı zamanda ticaretle de uğraşmaktaydılar. Bu yüzden, yukarıda belirtilen rakama kendi ürünlerini pazarlarda satan zanaatkârların da dâhil edilmiş olma olasılığını da göz önünde tutmalıyız. Büyük bir olasılıkla, Nuha şehir ahalsinin yapısı incelediğimiz dönemde de aynıymış, çünkü kırk yıl gibi kısa bir zamanda nüfus yapısında önemli değişikliklerin olması zordur.¹⁰

Bakû nüfusunun sosyal yapısından bahsederken şehirde zanaatkâr ve tacirlerin yanı sıra feodallerin, din adamlarının ve hatta köylülerin de yaşadığının belirtilmesi gerekmektedir. Bu durumun sadece Bakû'ye has bir durum olmadığını da belirtmekte fayda vardır. Tüm Azerbaycan şehirlerinde önemli sayıda köylü yaşamaktaydı. Bu durum, köylülerin yabancı işgalcilerin sık sık gerçekleşen baskınlarından aileleri ile birlikte kaçarak kale duvarları ile çevrili şehirlere sığınmaları ve de ülkenin ekonomik olarak geri kalmışlığı ile açıklanabilir.¹¹

Ayrıca, şehirlerde belirli miktarda köylü aile bulunmasına yerel yöneticiler zemin yaratmaktaydılar. Bu durum tesadüfî değildir. Bilindiği üzere, ortaçağdaki savaşlar yüzünden her hangi bir şehir aylarca, bazı durumlarda yıllarca düşman ordusunun kuşatması altında kalabilmekteydi. Bu durumda kaleye dışarıdan erzak, özellikle buğday getirilmesinin olanaksız hale gelmesi şehirde açlığa yol açmaktaydı. Çoğu zaman savaşlarda yenilen tarafın kuşatma altındakiler olması bu yüzdendir. Bu nedenle, yerel yöneticiler şehirlerin asgari düzeyde buğday temin edilmesi için çiftçilik işlerine mani olmamakta, hatta olanak sağlamaktaydılar.¹²

¹⁰ ALLAHVERDİYEV ve diğerleri, a.g.e., s. 170

¹¹ ALLAHVERDİYEV ve diğerleri, a.g.e., s. 170

¹² ALLAHVERDİYEV ve diğerleri, a.g.s., s. 152.

19. yüzyılın ortalarında köylüler toplam nüfusun %90'nı oluşturmaktaydı. İki çeşit köylü vardı: Devlet (Hazine) ve Sahipkar köylüleri. Hazine toprakları eski beylerin ve hanların toprakları idi. Burada yaşayan köylüler de devletin köylüsü statüsü almıştı.¹³

Nahçıvan'da ekin alanları kalenin ortasına yapılmıştı. Bunun yanı sıra, şehirde meyve ve üzüm bahçeleri de vardı. Ekinleri ve bağları sulamak için şehre özel kanallar çekilmişti.

Çiftçilerin dışında şehirlere aynı zamanda başka hanlıklardan gelen mülteci köylüler de gelmekteydi. Fakat bunlar şehirlerde kendilerine uygun iş bulamadıklarından geçimlerini dilencilik ve hamallıkla sağlamaktaydılar. Bu konuda 19. yüzyıl belgelerinden birinde ilginç bir bilgi vardır. Rus orduları Bakû'yü işgal ettikten sonra General Yermolov şehirde düzeni sağlamak amacıyla bir takım önlemler almıştı. Onun bu konudaki emirlerinden birinde bu tarihe kadar şehirde ticaret, zanaatkârlık veya çiftçilikle uğraşmayan insanların yaşadığı belirtilmiş, bunun dayanılmaz bir durum olduğu için bu kategorideki insanların çabucak köylere gönderilmesi emredilmiştir. 1817 yılında General Yermolov Almanların iki grubunun Azerbaycan'a girmesine izin vermiştir. 1817-1818 yıllarında Güney Kafkasya'da oluşturulmuş olan sekiz Alman kolonisinden ikisi Yelendorf (şimdiki Hanlar) ve Annenfeld (şimdiki Şemkir) Azerbaycan arazisinde yerleştirilmiştir.¹⁴

Tüccar ve zanaatkârlarla birlikte köylü nüfustan oluşan şehir nüfusunun sosyal yapısı çok renkli idi. Bu sebeple sadece 18. yüzyılın ikinci yarısında değil, 19. yüzyıl boyunca da Azerbaycan şehirlerinde zanaatkârlar ve tüccarların yanı sıra feodallere, din adamlarına ve köylülere de rastlamak mümkündür. Bütün bunlar aynı zamanda şehirlerin gelişmesini yavaşlatmaktaydı.¹⁵

¹³ ALLAHVERDİYEV ve diğerleri, a.g.e., s. 170

¹⁴ ALLAHVERDİYEV ve diğerleri, a.g.e., s. 169.

¹⁵ İSMAYILOV Mahmud, **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 1992, s. 187-190.

Yönetim

18. yüzyılın ikinci yarısında her bir hanlıkta esasen bir merkez şehir vardı. Şehirlerin yönetilmesi hem sade, hem de çeşitli idi. Bazı hanlıklarda şehri Hanın kendisi yönetmekteydi, bazı şehirlerde ise Han şehrin yönetimini görevlendirdiği kişilere, naiplere, kelenterlere veya kalebeylerine devretmekteydi. Tüm yönetim esasen Hanın elinde toplanmıştı ve Hanlar hanlıkları kendi özel mülkiyetleri gibi yönetmekteydiler. Azerbaycan'da Hanlıklar devri Kaçarlarla beraber başlar.¹⁶

Fakat Hanlar yerel derebeylerinin engellemelerine takılmamak için, bazı durumlarda onların fikirleri ile uzlaşmakta, keyfilikten kaçınmakta ve bazı durumlarda üst sınıfın üyelerine, yani derebeylerine ve dini gruplara karşı fedakârlıkta bulunmaktaydı. Çünkü çoğu zaman Hanların, nüfuzlu derebeylerinin yardımına ihtiyaçları vardı.¹⁷

Yasama Ve Yürütme

Azerbaycan Hanlıklarının kendilerine has idare usulü, yasama ve yürütme biçimleri vardı. Fakat Azerbaycan Hanları da diğer Müslüman ülkelerin yöneticileri gibi, yasama ve yürütme işlerini İslam şeriatına dayandırmaktaydılar.¹⁸

Şamahı Hanlığında Han'ın yanında "divan" olarak adlandırılan bir danışma kurulu vardı. Bu kurul, durumun önemine bağlı olarak toplanabilmekteydi. Yerel yöneticiler esas olarak ekonomik, askeri veya sivil konulara ilişkin emirleri yerine getirmekteydiler.¹⁹

Hanlığın idaresinde Han'ın kişiliği belirli bir role sahipti. Bazı hanlıklarda feodallerin Han üzerindeki etkisi çok güçlü idi. Şamahı'da bazı durumlarda Han divan üyelerinin görüşüne başvurmadan önemli konularda karar vermekten kaçınılmaktaydı.

¹⁶ T.C.Dışişleri Bakanlığı, Azerbaycan Ülke Raporu, TİKA, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, Ankara, 1995, s. 9-11

¹⁷ İSMAYILOV, a.g.e., s. 180.

¹⁸ İSMAYILOV, a.g.e., s.187

¹⁹ İSMAYILOV, a.g.e., s.187

Seyyah M. Biberstein²⁰,in aktardıklarına göre, Şamahı Hanları divanla uzlaşmadan hiçbir önemli konuyu hayata geçirmemekte ve ayanlardan, özellikle de beylerden sakınmaktaydılar. Aynı konu S. Bronevski'nin yazdıklarından da anlaşılmaktadır. Han'ın diğer nüfuzlu insanlardan habersiz her hangi bir karar alması durumu diğerlerinde hemen tepki uyandırmaktaydı. Bu tür durumlarda onlar Han'ın aldığı kararı onaylamayabilirdi. Han'ın yönetiminde vezir veya baş mirzasından başka memurlar da çalışmaktaydı.²¹

Şehir Memurları

Şehir memurları kapsamına ilk sırada naip, kalebeyi, daruga, asesbaşı, asayiş görevlileri ve diğer memurlar girmektedir.

Naip

Naip²² esasen ekonomik ve sivil işlerle ilgilenmekteydi, ayrıca vergilerin zamanında toplanması da onun görevleri arasındaydı. Sanatkârların ödeyeceği vergileri, vergilerin düzenlenmesini naipler yerine getirmekteydi. Fakat naiplerin görevleri bunlarla sınırlı değildi. Han'ın şehir dışına çıkması durumlarında (savaş, seyahat, av vs. nedenlerle) şehrin yönetimi naibin sorumluluğuna geçmekteydi²³.

²⁰ ACE, **Biberstein Maddesi**, s. 156.

²¹ İSMAYILOV, a.g.e., s. 187-190.

²² Naip: Bu tabir genellikle bir memuriyette başkasına vekalet eden kişi için kullanılmıştır. İslam Ansiklopedi, **Naip Maddesi**, cilt 9, İstanbul, 1964.

²³ Naib-yerine geçen, muavin, vali anlamlarında kullanılmıştır. Arap kökenli bir kelimedir. Ortaçağ İslam devletlerinde eyalet hakimi, Hükümdar, emir, han ve diğerlerinin muavini, Osmanlı Devletinde naibler genellikle şeriat hakimi, kadının muavini idi, Çarlık aleyhine Dağıstan halkının mücadelesinde Şeyh Şamil'in müvekilleri de naib olarak adlandırılmıştır. Günümüzde bazı Yakın Doğu ülkelerinde nüfuzlu din adamlarının muavinleri, aynı zamanda yerli polis idaresinin amirleri de naib olarak adlandırılmaktalar. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VII, **Naib Maddesi**, Bakû, 1983, s.148-149.

Mirza Haydar Vezirov'un aktardıklarına göre, Hanlar çoğu zaman naipleri kethudalardan veya şehir beylerinin arasından tayin etmekteydi: "gerekli durumlarda şehir beylerinden birisi naip olarak seçilirdi ve tüm şehir onun yönetimini kabul ederdi". Diğer şehirlerde de durum hemen hemen aynı idi. Fakat incelediğimiz bazı kaynaklarda şehirlerde iki naibin olabilmesi durumuna da rastlıyoruz. Çoğu zaman naipler onlara verilen hakları kötüye kullanarak şehir halkını nerdeyse yağmalamakta, vergilerin miktarlarını artırarak topladıkları vergilerin çoğuna el koymaktaydılar. Dönemin canlı şahidi olan S. Gmelin'e göre "Han şehirde olmadığına, onun yerine naipler geçmektedir. Bu rütbe Şamahı işgal edildikten sonra Fethali Han'ın kardeşi Abdullah beye verilmişti. Fakat son dönemlerde Han'ın kardeşinin yaptıklarından memnun olmadığına ilişkin söylentiler dolaşmaktadır. Söylentilere göre, Abdullah Bey bazı durumlarda Han'a ihanet etmiş, halka uygulanan vergilerin yüksek olmasına rağmen, vergileri daha da yükseltmiş ve bunun gibi bazı kötü davranışlarda bulunmuştur. Bu nedenle Han Abdullah Beyi bu görevden alarak, bu işi Bakû Hanına havale etmiştir". Son zamanlarda bulunan bazı arşiv bilgilerinden Abdullah Beyin sadece keyfilik ve despotluk yapmakla kalmadığını, diğer derebeyleriyle işbirliği yaparak kardeşinin yönetimine ve Azerbaycan'ın bir devlette birleştirilmesi siyasetine karşı çıkmış olduğunu öğrenmekteyiz.²⁴

Kethüda²⁵ ve Şehirbeyi²⁶

Şehirlerin sivil yönetimini kolaylaştırmak için Hanlar şehirleri mahallelere bölerek her bir mahalleye kethüda veya şehirbeyi sıfatıyla yöneticiler atamıştı.

²⁴ İSMAYILOV, a.g.e. s. 187-190.

²⁵ Büyük devlet adamlarıyla zengin kimselerin işlerini gören kişiler için kullanılan bir tabir olup, halk arasında buna kahya da denilmiştir. Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, **Kethüda Maddesi**, cilt 2, İstanbul, 1993, s. 251.

²⁶ Şehir Beyi : Şehir idaresinin başında bulunan anlamında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, **Şehir Beyi Maddesi**, cilt 3, İstanbul, 1993, s. 217.

Bu yöneticiler vergi toplamakla, naiplerin, hanların emirlerini yerine getirmekle yükümlüydüler.²⁷

Şehirler dört kısma bölünüyor ve her kısma ayrıca bir kethüda²⁸ tayin ediliyordu. Derbent şehri de 18. yüzyılın 60–80 yıllarında dört kısma bölünmüştü. Mahalle yönetimleri şehirbeylerine devredilmişti. Bunun gibi, Ordubad ve Guba şehirleri de dört mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler ondan fazla sokağa sahiptiler.

“Karabağ bölgesinin tasviri”nde Şuşa şehrinin üç mahalleyle bölüldüğü belirtilmektedir. Fakat diğer belgelerden şehrin üç değil daha fazla mahalleden oluştuğu kanaatine varılabilir.²⁹

Bu arada, sadece şehirlerin değil, büyük köylerin de mahallelere bölüldüğünü belirtmeliyiz. Etnografik belgelerden Lahıç köyünün sekiz mahalleden oluştuğunu, her mahallenin bir yöneticisinin, mescidinin ve ihtiyarlar meclisinin olduğunu öğrenmekteyiz.³⁰

Kadı ve Mollalar

Kadı³¹ ve mollalar mescitlerde ibadetin yerine getirilmesinin yanı sıra, burada bazı sivil meseleleri de çözmekteydiler. Ayrıca, nikâh işlemleri de burada yapılmaktaydı.

²⁷ Kendhuda –katta, Feodaliteye kadar İran ve Orta Asya’da büyük aile icmasının başkanı, Feodalitede hakim sülale üyelerine mahsus üretimi yöneten, köy veya mahalle başkanı ve diğer anlamlarda kullanılmıştır. Köyün birkaç kendhudası olabilirdi. 16-19.yüzyıllarda Azerbaycan’da çok sayıda kendhuda mevcuttu. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Kendhuda Maddesi**, ciltV, Bakû, 1981, s. 351.

²⁸ Feodalitede hakim sülale üyelerine mahsus üretimi kontrol eden, köy veya mahallenin başında duran kişi, GOCAYEV E., GULİYEVA Ş., ALİYEVA S., **Tarihi Anlayış ve Temrinlerin İzahlı Lügati**, Bakû, 2003, s. 24.

²⁹ KARABAĞLI Mirza Cevanşir, **Karabağ Tarihi**, Ankara, 1990, s. 1-13

³⁰ Karabağlı a.g.e. s. 1-13

³¹ Kadı: Kaza işlerine bakan memur olup, insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davalara bakmaktadır. Davaları şer’i hükümlere göre çözümleyen kadılar yetkili makamca tayin edilmektedir. İlk zamanlarda kadılar davalara camilerde bakarlardı. Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Kadı Maddesi, cilt 2, İstanbul, 1993, s. 119, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Kadı Maddesi**, cilt 24, İstanbul, 1991, s. 66.

İslam Ülkelerinde şeriat esasında muhakeme icraatlarını gerçekleştiren hakim. Ortaçağlarda kadı bir nevi noter görevini yapmaktaydı. Yetimlerle ilgilenir veya onlarla ilgilenecek birilerini tayin ediyordu. Mülki ve cinayet davaları ile ilgileniyordu. Hilafet döneminde kadı, emirlere tabi olur ve onun tarafından seçilirdi. 9. yüzyılda kadı Halife, daha sonraki dönemlerde ise ülke yöneticisi tarafından atanırdı. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında kadının görevi aile, din ve kısmen veraset konularıyla sınırlandırıldı. 20. yüzyılda bazı İslam ülkelerinde şeriat mahkemelerinin ortadan kaldırılması ile Kadı enstitüleri de ortadan kaldırıldı. Azerbaycan'da kadının görevi 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Sonra ortadan kaldırılmıştır.³²

Asayiş Görevlileri

Şehir idaresinde asayiş görevlileri de önemli rol oynamaktaydılar. S. Yegiazarov'a göre, Acemistan'da olduğu gibi, Kafkas ötesi şehirlerinde de iki asayiş idaresi vardı: Genel şehir asayışı ve çarşı asayışı.³³

³²ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Gazı Maddesi**, cilt II, Bakû, 1978, s. 572.

³³İSMAYILOV, a.g.e.,s.187-190

Kalebeyi ve Daruga³⁴

Kaynaklar, Azerbaycan şehirlerinde kalebeyi ve daruga unvanlarıyla iki tür önemli asayiş memurunun olduğu ile ilgili bilgiler aktarmaktadırlar. “Şirvan bölgesinin tasviri” belgesinde naip rütbesi ile birlikte, Ağa Rahim isimli kalebeyinin ismi de geçmektedir. Bu kişi Mustafa Han’ın döneminde Şamahı şehrinin kalebeyi olarak atanmıştı. Şuşa şehrinde de kalebeyinin varlığına ilişkin bilgiyi “Şuşa bölgesinin tasviri” belgesinden alabilmekteyiz. Kalebeyinin esas görevi şehrin savunmasını denetlemekten ve kale içinde düzenin sağlanmasından oluşmaktaydı. Kalebeyinin emrinde silahlı hizmetlileri vardı. Kalebeyinin hem de asayiş reisi görevini yerine getirdiğini düşünmememiz için her hangi bir neden yoktur. Kalebeyiler Hanların güvenilir insanlarıydı ve bir takım muafiyetlere sahiptiler. Bazı kalebeyilerin kullanımına birkaç zanaatkârlık dükkânı da verilmekteydi. Şuşa kalebeyinin terzi, kunduracı vs. gibi zanaatkâr dükkânlarının yanı sıra, bakkal, kebabçı gibi dükkânları da vardı.³⁵

³⁴ Eski Türklerde bugünkü polis teriminin karşılığı olarak “Yarkan” terimi kullanılmıştır. 1913 yılında çıkartılan Suci Kitabesinde Yarkan sözü, Moğolca polis anlamında kullanılan “**Daruğa**” sözünün aynısıdır. D ve Y harflerinin Moğolca ve Türkçe arasında değişmeye uğradığı ,bu kelimelerin her ikisinin de Uygur metinlerinde geçtiği ,Yarkan teriminin polis ,dedektif ,cellat olarak çevrildiği ,Daruga teriminin Orta Asya ve Azerbaycan’da gece bekçisi ,Altınordu zamanında polis memuru karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir.Daruğa teriminin Moğol istilasından sonra Orta Asya Türkleri arasında kullanılmaya başlandığı Selçuklularda bu terimin kullanılmadığı Karakol sözünün en eski Türk polis teşkilatından bu yana kullanıldığı bugünkü anlamda polis deyiminin tam karşılığı olarak karakol deyiminin “Dirlik ve Düzeni sağlama” anlamında kullanıldığı ,bu işlerin yürütüldüğü yerlere de “Karakolhane” adının verildiği Peçenek Türklerinin gözlemek amacıyla yaptıkları kalelerden adlarının birinin “karaku” olduğu karaku kelimesinin de karakol gibi gözetlemek anlamına gelen Karamak köküne dayandığı belirtmektedir.

³⁵ Kalebeyi – hanlıklar döneminde Azerbaycan’da kale reisi, Kalebeyi asayişten ve kalenin korunmasından sorumlu idi. Kalebeyinin hizmetinde silahlı koruma ordusu vardı. Şehir darğası (daruga) ile kalebeyi arasında görev dağılımı karışıktı. Şehrin gece bekçileri Kalebeyine de tabi idiler. Bazı şehirlerde (Şuşa ve diğerleri) kalebeyinin elinde şapkacı, ayakkabıcı dükkanları da olurdu. Bu görev irsi değildi. Kalebeyiler genelde maaflardan, yani vergiden muaf kişilerden oluşurdu. Kaynak: : ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Galabeyi Maddesi**, cilt III, Bakû, 1979, s. 10.

Daruganın esas görevi şehrin ve çarşının düzenini sağlamaktan ibaretti. Daruganın da kendi silahlı güçleri vardı. I. Schopen'e göre onbaşı ve yüzbaşılar daruganın tabiiyetindeydiler. Çarşı darugaları geniş haklara sahipti. Onlar "çarşı darugası" olarak adlandırılmalarına rağmen, çarşı dışında da faaliyette bulunabilmekteydiler. Şeriat kanunlarının ihlal edilmesinin engellenmesi için darugaya büyük olanaklar verilmişti. Her hangi bir kişinin aykırı davranışlarla suçlanması durumunda, daruganın bu kişiyi kendi bildiği gibi cezalandırmağa hakkı vardı³⁶.

Darugalar buldukları durumdan yararlanarak küçük zanaatkâr ve tacirleri sıkıştırmakta, onların yükümlü oldukları vergi oranlarını artırmaktaydılar. Hanlar onların yararına ayrıca bir "darugalık" vergisi de belirlemişti.³⁷

Bu hususlar bazı Azerbaycan şehirlerinde daruga ile kalebeyinin aynı görevleri yerine getirdiğini düşündürmektedir. Zira araştırmacı V. Ivanko eserlerinde "kalebeyi veya daruga" yazarak bunlar arasında bir fark koymamaktadır.³⁸

Ases ve Asesbaşı³⁹

Yukarıda, şehirli nüfus gibi köylülerin de birçok yükümlülük altında kaldıklarını göstermiştik. Şehirliilerin yükümlülüklerinden birisi de özellikle geceler, gözcülük veya bekçilik yapmak suretiyle şehrin güvenliğine katkıda bulunmak idi⁴⁰. Şehir nüfusunun bu tür mükellefiyetine 17. yüzyıldan beri rastlanmaktaydı.

³⁶ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Daruga Maddesi**, cilt III, Bakû, 1979, s. 340.

³⁷ ACE a.g.md. s.340

³⁸ ACE a.g.md. s. 340.

³⁹ Asesbaşı: Ases, Arapça bir kelime olup bekçi anlamına gelen "ass"ın çoğuludur. Bekçilik görevinin sürekli bir hale gelmesi Hz. Ebu Bekir döneminde olmuştur. Bu görev İslam Devletlerinde genel asayiş ve emniyet teşkilatı içinde yer almıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Asesbaşı Maddesi**, cilt 3, İstanbul, 1991, s. 464.

⁴⁰ Ases – Arayıp bulmak, Karanlıkta aramak anlamını taşır. Ortaçağda Yakın Doğunun birçok ülkesinde, aynı zamanda Azerbaycan'da pazarları koruyan koruma ordusu idi. Esas görevleri, geceleri pazarları korumaktı. Bu ordu için pazarlardan özel vergi toplanırdı. Kaynak: : ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Es'es Maddesi**, cilt IV, Bakû, 1980, s. 232.

İskender Münşi'nin aktardıklarından o dönemlerde gece güvenliği için şehir ahalisinden *vücut-e ehdas* adlı vergi toplandığını öğrenmekteyiz. Ases teşkilatı, İlhanlılardan Selçuklulara, oradan da Osmanlılara geçti. Bu teşkilata, İlhanlılar Devletinde “amere-yi ases” denirdi. Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmed döneminde kurulan *aseslik* teşkilatının başında, Yeniçeri Ocağı'nı meydana getiren ortarlardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısı bulunurdu. Bu çorbacıya, *asesbaşı* denirdi. Bugünkü manâda emniyet müdürüne karşılık gelmektedir.⁴¹

Asesbaşı idaresindeki asesler, geceleri, asayişini temin etmek için dolaşırlar, yasak yerlerde rastladıkları şüpheli kişileri yakalarlar, kimliklerini soruştururlar, suçlu olanları cezalandırırlardı. Suçsuz olanları ise, yasak yerlerde dolaştıklarından ötürü para cezasına çarptırılırdı. Yeniçeri ağasının yakaladığı kimselerin hapsi ile asesbaşı ilgilenirdi. İstanbul içindeki Tomruklar ile Babacafer zindanları da asesbaşının emri altındaydı. Asesbaşı, merasimlerde ve kapıkulu ocaklarının sefere çıkışlarında, beş yüz kadar olan maiyeti ile yolun iki tarafına dizilerek düzeni sağlardı. Vezir-i azam divanında ve vezir-i azamın İstanbul'da kol gezdiği zamanlarda, bir kısım asesiyle birlikte asesbaşı da bulunurdu. Narh denetiminde subaşıyla birlikte sadrazama yardımcı olurdu. Yeniçerilere ulufe dağıtımına, Muhzır Ağa ile birlikte müşahit olarak katılırdı. Elçi karşılama ve kabul resimlerinde, protokolde yer alırdı.⁴²

Mirşeb

Diğer Doğu ülkelerinde de gece güvenliği reislerinin nüfuza sahip olduklarını görmekteyiz. Acemistan'da bu konumda olanlara “mirşeb” (gece ağası) veya “padişah-ı-şeb” (gecenin padişahı) denmekteydi. Bu sözcüklerin anlamlarından bile, bu görevin ne gibi güçlere sahip olacağını anlamak mümkündür.⁴³

⁴¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, a.g.md.s.464

⁴² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, a.g.md., s.464

⁴³ İSMAYOLOV, a.g.e., s.179-190

Gece güvenliğinden sorumlu kişiler gruplara bölünerek, onlara bırakılan mahallelerin korumasını yapmaktaydılar. Bu gruplar direkt olarak asesbaşı'ya karşı sorumluluk taşımaktaydılar. Çarşıların ve zanaatkâr imalathanelerinin bulunduğu yerlerin ayrıca asesi vardı. Bu aseslerin ücretleri tacir ve zanaatkârlardan toplanmaktaydı.⁴⁴

Güvenlik güçleri üyelerinin bu geniş haklarının yanı sıra, ciddi sorumlulukları da vardı. Onlar gecelerin ve nüfusun mülkiyetinin güvenliği ile sadece canları ile değil, mal varlıkları ile de sorumluydular. Buna benzer bir durumu Acemistan mirşeb'leri hakkındaki "Tezkir el-mülük" eserinde de görmek mümkündür. Bu kaynaktan, geceler meydana gelen hırsızlık olayları için mirşeb'in şahsen sorumlu olduğunu, eğer çalınan mal bulunursa bir kısmını kendine ayırarak kalan kısmı mal sahibine teslim ettiğini, eğer bulunmazsa bulunması için belirli bir süre tanındığını, bu süre bitiminde de bulunamamışsa mal sahibinin çalınan mallarının bedelinin tamamının zorunlu olarak mirşeb tarafından karşılandığı belirtilmektedir.⁴⁵

Ustabaşılar

Şehir yönetiminde zanaatkâr birliklerinin başında bulunan ustabaşılar da belirli rol oynamaktaydılar. Fakat bunların nüfuz alanları kendi birlikleri çerçevesi ile sınırlıydı. Onlar sadece zanaatkârların sivil, mali ve mahkemelik konuları ile ilgilenmekteydiler.⁴⁶

⁴⁴ İSMAYOLOV, a.g.e., s.179-190

⁴⁵ İSMAYILOV, a.g.e., s. 179-190.

⁴⁶ İSMAYILOV a.g.e. s.179-190

Mahkeme Görevlileri ve Ceza Yöntemleri

Mahkemelerde hâkimlerin dışında mirzeler⁴⁷, gözlemciler ve haberciler de bulunmaktaydı. Davalar şeriat kanunları esasında incelenirdi. Fakat bununla birlikte halkın örf, adetleri de göz önünde bulundurulmaktaydı. Mahkemede taraflardan birinin üst sınıfın üyesi olması durumunda, mahkeme kararının onların kızgınlığına neden olmaması için ilgili üst sınıf üyesi de mahkemeye davet edilirdi.

Mahkemelerde konuların şeriat bağlamında incelenmesi adaletsiz kararlar çıkarılmasına asla bir engel oluşturmamaktaydı, çoğu durumda rüşvet bu “mukaddes” kanunların üstüne çıkabilmekteydi. Bu konuda S. Gmelin “hâkimler parayı çok sevdikleri için adil davranmamaktadırlar. İlginç bir durum, söylentilere göre Bakû’de adaleti asla bulamazsın.” yazmıştır.⁴⁸

Adaletsiz kararların kurbanları genellikle rüşvet verecek paraları olmayan fakir tabakalardı. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan ve Acemistan’ın birçok şehirlerini gezmiş olan Fransız seyyah Abbat de la Port bu konuda; “Tüm mahkemeler sadece fakirler için sert kararlar almaktadırlar.

⁴⁷ Hükümdar hanedanına mensup anlamına uyan emirzade, mirzezade kelimesinin kısaltılmış şekli. Ortaçağda Azerbaycan’da ve bazı komşu ülkelerde hakim sülale bireylerinin (şehzadenin) titulu. Sonraları şahıs adı olarak da kullanılmıştır. 18. yüzyılda mirze, ilim adamlarına takılan isim olarak kullanılmıştır. Bazı Türkdilli halklarda (Tatar, Nogay ve diğerleri) 13-19. yüzyıllarda feodallere, tayfa ve ordu komutanlarına “murza” denmiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VI, **Mirze Maddesi**, Baku, 1982, s. 589.

⁴⁸ GMELİN Samuel, (1745-1775) seyyah, 1767 yılında Almanya’dan Rusya’ya davet edilmiş, Petresburg’da Bilimler Akademisine üye olarak seçilmiştir. 1768-1774 yıllarında Bilimler Akademisinin verdiği görev ile Don nehri havzasını, Volga nehrinin aşağı kısımlarını, Kafkas ve Hazar Denizi sahillerini, Kuzey batı İran’ı araştıran “Heşterhan” araştırma grubuna rehberlik etmiştir. İran dönüşünde esir alınmıştır ve orada ölmüştür. Derbend, Guba, Baku, Şamahı, Salyan şehirlerinde bulunmuş, gözlemlerini Rusya’ya göndermiştir. Hazar sahillerinde yaşayan halkların tarihi, coğrafyası, bitki ve hayvanat alemi, aynı zamanda Azerbaycan’ın siyasi durumu ile ilgili bilgiler vermiştir. “Üç Doğal Alemi Araştırmak İçin Rusya’ya Seyahat” adlı eserinde seyahat ettiği yerlerin doğal alemi ile ilgili bilgiler vermiş, birçok yeni hayvan, aynı zamanda vahşi at-tarpan (Equus gmelini) hakkında da bilgiler vermiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, III, **Gmelin Maddesi**, Baku, 1979, s. 186.

Avrupa'da olduğu gibi Acemistan'da da (Güney Azerbaycan kastedilmektedir) paranın hükmü büyüktür. Bu maden parladığında kanun susmaktadır. Bu nedenle zengin suçlu her zaman burnu havada gezmektedir. Sadece fakir suçlular hem fakirliğine, hem de suçuna göre ağır cezalara katlanmak zorundadırlar.” diyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da yürürlükte olan ceza usulü Orta Doğu despotizminin keyfilğini hala da yansıtmaktaydı. V. Ivanenko haklı olarak; “Hanlıkların yönetiminin prensip olarak despotik, devlet yapısı olarak feodal olduğunu” belirtmektedir. Ahvalat-i Karabağ eserinde İbrahim Han'ın devletini Acemistan idare usulü ile yönettiği belirtilmektedir.

Cezaların en hafifi para cezası ve falaka idi. Falaka sadece suçlular için değil, medreselerde ders alan çocuklar üzerinde de kullanılmaktaydı. Bu ceza 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Seyyah I. Lerch⁴⁹,e göre falaka cezası vergi toplarken de yaygın şekilde kullanılmaktaydı. O, birkaç kere bu tür olayın şahidi olduğunu belirtmektedir. Ağır suçlara göre ise (savaş sırasında kaçmak, Han'ın mallarını çalmak vs.) suçlunun ya kafası, ya burun kulağı, ya da eli kolu kesilmekteydi. Aktarılanlara göre, İbrahim Han çoğu zaman suçluları diri diri duvarlara ördürtmekte, vahşi hayvanlara atmakta veya uçurumdan attırmaktaydı.

En ağır ceza insan öldürme nedeniyle verilmekteydi. Bazı durumda, katil ölen kişinin ailesine teslim edilebilmekteydi. Onlar ya katilden ölüme ölüm intikamı alır, ya da ölenin kan bedelini alarak bırakırlardı.⁵⁰

⁴⁹ İ. LERCH, (1703-1780), Alman, doktor, seyyah, 1731 yılında çalışmak için Rusya'ya davet edilmiştir. 1744-1748 yıllarında Rus sefirliğini İran'a müşayet etmiştir. Seyahati sırasında günlük yazmıştır. Bu günlükte Azerbaycan'daki yerleşim yerleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VI, **Lerch Maddesi**, Baku, 1982, s. 207.

⁵⁰ KARABAĞLI Mirza Cevanşir, Karabağ Tarihi, Ankara, 1990, s.34-35.